

دکتر حسن افراخته

دانشگاه زاهدان

شماره مقاله: ۴۱۵

الزامات اقتصادی، اجتماعی در بازسازی سکونتگاههای آسیب دیده

Dr. Hassan Afrakhteh

University of Zahedan

Socio-Economic Requirments in The Reconstruction of Damaged Settlements

According to our country's geographical condition, rural settlements often sustain losses from phisical and human factors.

The rural settlements reconstruction plans have been done in the country at an extensive level, but most of them have not been successful and have suffered some new rebulding expenses.

This article by studying some plans at different areas in the country, tries to study the factors which have effective rols in the an successfulness of these plans, then some suggestions that must betaken into account in the rural settlement reconstruction will be given.

طرح مسأله

موقعیت جغرافیایی ایران در سطح کره زمین، پراکندگی و استقرار بسیاری از روستاها در پهنه های پرخطر زلزله، مسیر سیل یا دامنه های لغزشی، اغلب، سکونتگاههای روستایی را در معرض پدیده های ناملایم طبیعی قرار می دهد. برای نمونه می توان به زلزله ها و سیل های سنوات اخیر در مناطق کشور، بالا آمدن سطح آب دریای خزر و حرکت لایه های سطحی زمین در غرب و شمال اشاره کرد. این عوامل به همراه بعضی مسائل انسانی مثل جنگ تحمیلی به تخریب سکونتگاههای نقاط مختلف منجر شده و بار سنگین مرمت و بازسازی سکونتگاهها را بر دوش نهادهای دست اندرکار کشور قرار می دهد.

بازسازی و جابه‌جایی یا ادغام سکونتگاههای روستایی در کشور ما عمری بیش از سی سال دارد، اما اقدامات انجام شده در این راستا بر اساس برنامه‌ریزی منسجم و اندیشیده صورت نگرفته است بلکه یک نوع واکنش طبیعی در مقابله با قوای قهریه بوده است. تنها بعد از انقلاب اسلامی بازسازی و بهسازی سکونتگاههای روستایی در کشور با هدف نظم و نسق دادن جنبه‌های مختلف زندگی روستایی، در غالب طرحهایی مدون به اجرا در می‌آید. نظیر بازسازی سکونتگاههای زلزله‌زده گیلان، زنجان، خراسان، تجمیع روستاهای آسیب دیده از سیل فارس، سیستان و ساماندهی جنگل‌نشینان مازندران و بالاخره طرحهای اسکان جوامع عشایری. با توجه به تجربه نه چندان زیاد این کار، در موارد متعددی مشاهده می‌شود که طرحهای اجرا شده چنانکه باید و شاید مورد استقبال روستاییان قرار نگرفته است. روستاییان برای تطبیق این مسکن با نیازهای خود مجبور به ایجاد تغییرات قابل توجهی در آنها شده‌اند که هزینه‌های اضافی به بار آورده است. در مواردی نیز از طرحهای مزبور استفاده بهینه‌ای به عمل نمی‌آید. گاهی مشاهده می‌شود که روستایی بعد از چند سال سکونت در مکان بازسازی شده هنوز از روستای اولیه که در فاصله‌ای دور و نزدیک نسبت به مکان طرح قرار دارد، دل‌نکنده و در انتظار بازگشت مجدد می‌باشد. به این ترتیب مشاهده می‌شود که اجرای این طرحها در دستیابی به اهداف خود با موفقیت کامل همراه نمی‌باشند.

هدف تحقیق

هدف تحقیق بررسی نمونه‌های مختلف، عوامل مؤثر در عدم توفیق کامل طرحهای به اجرا درآمده است. مقاله در پی آن است که مشخص نماید چه ضرورتهای اقتصادی و اجتماعی باید در بازسازی و بهسازی سکونتگاهها رعایت گردد تا ساماندهی روستایی با موفقیت کامل همراه گردد.

ارزش تحقیق

چنانکه ذکر شد فعالیتهای ساماندهی روستایی در کشور ما با عنایت به برنامه‌های توسعه و موقعیت جغرافیایی، فعالیتی مستمر خواهد بود. انتظار می‌رود استفاده از نتایج چنین مطالعاتی بتواند در توفیق طرحها و جلوگیری از اتلاف منابع مفید باشد.

روش تحقیق

در این تحقیق از روشهای مطالعه میدانی و بررسی کتابخانه‌ای در مورد چهار گروه از طرحهای انجام شده به شرح زیر استفاده شده است:

۱- بازدید و مشاهده چهار طرح نمونه در استان سیستان و بلوچستان و بررسی نقطه‌نظرات مردم محلی. مجتمع مسکونی «علی‌اکبر»: این مجتمع از اسکان جمعیت ۱۷ روستا در ۳۰ کیلومتری جنوب غربی زابل تأسیس شده است و تاکنون (سرشماری ۱۳۷۵) ۵۹۱ خانوار با ۳۱۱۶ نفر از

روستاهای در معرض سیل در آن ساکن شده‌اند.

مجتمع مسکونی «درودی سنگان»: در ۱۰ کیلومتری روستای سنگان از توابع شهرستان خاش واقع است. مقر این مجتمع در فاصله بین روستاهای «تپه لال محمد»، «سیاه گز»، «تاک صدمنی»، «تراتی»، «درودی»، «خوشاب»، «بولانی»، «جکل»، «چشمه رئیس»، «گرز» و «درونه» واقع است. مطالعه این طرح در تاریخ ۱۳۷۵/۲/۲۲ آغاز شده است و عملیات ساختمانی آن از نظر تسطیح زمین، جدول بندی خیابانها، نصب منبع آب، تأسیس درمانگاه و ناوایی به اتمام رسیده است و تا سرشماری ۱۳۷۵، هفت خانوار با ۵۶ نفر جمعیت برای انتقال به این مجتمع اقدام کرده‌اند.

شهرک «سنگان»: این شهرک در یک و نیم کیلومتری شمال غربی سنگان از توابع شهرستان خاش در حال احداث می باشد و به منظور اسکان جمعیت بی مسکن به ساخت این مجتمع اقدام شده است. مجتمع مسکونی «محمد شاهکرم»: این مجتمع در پنج کیلومتری شرق شهر زهک شهرستان زابل قرار دارد که برای تجمع جمعیت روستاهای واقع در نوار مرزی و روستاهای در معرض سیل و طغیان آب، یعنی روستاهای «شاهگل»، «شریف آباد»، «گزمه»، «حاجی آباد» و «محمد شاهکرم» در سال ۱۳۷۰، ایجاد شده است. فاصله متوسط روستاهای مزبور از شهرک تأسیس شده، هفت کیلومتر و جمعیت کنونی مجتمع طبق سرشماری ۱۳۷۵، ۶۲۱ خانوار با ۳۶۷۷ نفر می باشد.

همانطور که ذکر شد از مجتمعهایی فوق به کرات بازدید به عمل آمد و از نزدیک مسایل و نیز نظرات مردم محل مورد بررسی قرار گرفت. چهار طرح مزبور، ویژگیهای کم و بیش مشترکی دارند. چون دو مجتمع «محمد شاهکرم» و «علی اکبر» دارای جمعیت ساکن می باشند، در راستای هدف تحقیق حاضر، پرسشنامه‌ای تنظیم و با مراجعه مستقیم به ۲۰۰ خانوار ساکن در هر یک از دو مجتمع فوق بطور تصادفی، نسبت به تکمیل آن اقدام گردید.

۲- بررسی میدانی و سپس مطالعه کتابخانه‌ای طرح ساماندهی ۱۴۷ روستای زلزله زده گیلان و زنجان^۱.

۳- بررسی اسنادی طرح تجمیع پنج روستای سیل زده استان فارس در مجتمع «ایثار»^۲.

۱- محمد مهدی رحمتی، تحول الگوی مسکن روستایی و پی آمدهای اجتماعی و اقتصادی آن، مجموعه مقالات دومین سمینار سیاستهای توسعه مسکن در ایران، وزارت مسکن و شهرسازی، جلد اول، سال ۱۳۷۴، ص ۴۸۶-۴۷۱.
و نیز، مهدی رحمتی، ادغام روستاها و دگرگونی اجتماعی و اقتصادی ناشی از آن، مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران، بهار ۱۳۷۶، ص ۳۰۰-۳۲۱.

۲- حسن ایزدی خرامه، بررسی پیامدهای تجمیع روستاهای تخریب شده بر اثر بلایای طبیعی در استان فارس، مجموعه

۴- بررسی کتابخانه‌ای طرح بازسازی و ادغام روستاهای زلزله‌زده، «بالکلور»، «جمال‌آباد» و «آب‌بر» از توابع زنجان^۳.

نتایج حاصله از مشاهدات محلی و بررسی پرسشنامه‌ها به همراه یافته‌های تحقیقات نمونه‌ای جهت تحلیل مسائل مورد استفاده قرار گرفته است.
یافته‌های تحقیق

نگارنده در این تحقیق در پی درک ضرورت‌های اقتصادی و اجتماعی مساکن، توجه خود را به جمع‌آوری اطلاعات در دو زمینه معطوف نمود:

۱- ضرورت‌های اقتصادی و گسترش فعالیتهای مولد

در کلیه روستاهای مورد بررسی، اقتصاد روستایی بر زراعت، باغداری، دامداری و فعالیتهای جنبی آن استوار بوده است. که بعد از بازسازی و ادغام در کلیه موارد نقش زراعت و دامداری در تأمین معیشت اهالی کاهش یافته و بر عکس کارگری در خارج از روستا و بعضی فعالیتهای خدماتی افزایش یافته است. در نمونه‌های شماره یک (مجتمع شاهکرم و مجتمع علی‌اکبر) سطح زمین زیرکشت در ۱۸/۵ درصد موارد کاهش داشته است. کاهش سطح زمین زیرکشت در نمونه شماره دو (طرح ساماندهی ۱۴۷ روستای زلزله‌زده گیلان و زنجان)، ۳۵/۸ درصد موارد، در نمونه شماره سه (طرح تجمیع پنج روستای سیل‌زده استان فارس در مجتمع ایثار)، ۵۱/۵ درصد موارد و در نمونه شماره چهار (طرح بازسازی و ادغام روستاهای زلزله‌زده بالکلور، جمال‌آباد و آب‌بر) ۴۲/۸ درصد موارد بوده است (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱: کاهش سطح زیرکشت روستاهای مورد بررسی بعد از اجرای طرحهای بازسازی

شماره ۴	شماره ۳	شماره ۲	شماره ۱	طرحهای نمونه
۴۲/۸	۵۱/۵	۳۵/۸	۱۸/۵	موارد کاهش به درصد

مأخذ: بررسی میدانی و کتابخانه‌ای نمونه‌ها

تنزل فعالیتهای دامداری نیز در کلیه نمونه‌ها به وضوح مشهود است. چنانکه در نمونه‌های شماره ۱،

→ مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده، ص ۱۱۲-۱۶۲.

۳- سیدعلی بدری، مجتبی رفیعیان، ادغام روستاها و بازسازی مناطق روستایی آسیب دیده از زلزله، یک بررسی تحلیلی،

مجموعه مقالات هشتمین گنگره جغرافیدانان ایران، جلد دوم، دانشگاه اصفهان، سال ۱۳۷۳، ص ۷۵-۱۲۰.

تعداد دامهای گاو و گوسفند ۶۸/۵ درصد و تعداد دامهای اسب و الاغ ۱۶/۲ درصد کاهش یافته است. در نمونه شماره دو این کاهش به ترتیب ۳۳/۳ درصد و ۲۳/۴ درصد بوده و در نمونه شماره سه، تعداد دامهای گاو و گوسفند ۹۵/۴ درصد و تعداد دامهای اسب و الاغ ۲۸/۵ درصد کاهش پیدا کرده است (جدول شماره ۲).

جدول شماره ۲: کاهش تعداد دامهای روستاهای مورد بررسی بعد از اجرای طرحهای بازسازی

شماره ۳	شماره ۲	شماره ۱	طرحهای نمونه
٪۹۵/۴	٪۳۳/۳	٪۶۸/۵	کاهش تعداد دامهای گاو و گوسفند
٪۲۸/۵	٪۲۳/۴	٪۱۶/۲	کاهش تعداد اسب و الاغ

مأخذ: بررسی میدانی و کتابخانه‌ای نمونه‌ها.

در نمونه‌های شماره یک، کشت سبزی و صیفی مصرفی مردم که در روستاهای مبدأ رایج بود، بطور کامل حذف شده است. در نمونه شماره دو فعالیت باغداری که قبل از ادغام ۱۷ درصد معیشت مردم را تأمین می‌کرد، به ۱۱/۸ درصد تنزل پیدا کرده است. از این رو در همه نمونه‌ها از تعداد مشاغل کشاورزی و دامداری کاسته شده و افراد به مشاغل چون کارگری در بیرون از روستا و مغازه‌داری روی آورده و گاهی نیز بیکاری پنهان روستایی به بیکاری آشکار تبدیل شده است، این امر بخصوص در بین زنان قابل توجه است. علاوه بر نمونه‌های مذکور، کاهش فعالیتهای کشاورزی و دامداری بعد از اجرای طرحهای ساماندهی و تجمیع روستایی در نقاط دیگر کشور نیز گزارش شده است^۴.

عوامل کاهش فعالیتهای کشاورزی و دامداری طبق یافته‌های تحقیق، تحت دو عنوان قابل بررسی است: اول: کاهش امکانات و افزایش محدودیتهای در مجتمعهای جدید که به صورتهای مختلف خودنمایی می‌کند از جمله:

- افزایش فاصله بین محل مزارع و سکونتگاهها که مشکلات حمل و نقل، حفاظت از مزارع، دامها و نیز آبیاری کشتزارها را به وجود آورده است.

در نمونه شماره یک، ۸۸ درصد مردم از مشکل حمل و نقل رنج می‌برند، ۸۶ درصد دارای مشکل

۴- شاهرخ جباری‌ارفمی، نخستین تجربه ساماندهی جنگل‌نشینان در شرق مازندران، مجموعه مقالات سمینار

حفاظت از مزارع در برابر دام و حیوانات وحشی می‌باشند و بالاخره ۹۰ درصد مردم بخاطر آبیاری مزارع دچار مضیقه‌اند. در نمونه‌های شماره دو و سه به ترتیب ۸/۳ درصد و ۸۲ درصد اهالی دست به گریبان مشکل حمل و نقل می‌باشند (جدول شماره ۳). در نمونه شماره چهار نیز مشکل حمل و نقل قابل توجه است.

جدول شماره ۳: مشکلات فعالیتهای کشاورزی در روستاهای بهسازی شده

نوع مشکلات	حمل و نقل	حفاظت از مزارع	آبیاری مزارع
درصد موارد مشکل در نمونه ۱	۸۸	۸۶	۹۰
درصد موارد مشکل در نمونه ۲	۸/۳		
درصد موارد مشکل در نمونه ۳	۸۲		

مأخذ: بررسی میدانی و کتابخانه‌ای نمونه‌ها.

- عدم هماهنگی اجزای مسکن با نیازهای اقتصاد روستایی: در کلیه مجتمعات مورد مطالعه، روستاییان اظهار داشته‌اند که نگهداری دام در شهرک به دلیل فقدان طویله، انبار ذخیره علوفه، کمبود مکان برای ساختن آغل، انبار و بی‌توجهی به نوع فعالیت تولیدی در ساخت مسکن و رعایت بهداشت میسر نمی‌باشد. در نمونه شماره یک، ۳۸ درصد روستاییان و در نمونه‌های شماره دو، سه و چهار به ترتیب ۲۳/۹ درصد، ۴۲/۵ درصد و ۱۱/۱ درصد روستاییان معتقدند که اجزای مسکن با نیازهای اقتصاد روستایی هماهنگی ندارد (جدول شماره ۴). در نمونه شماره دو قبل از تغییر الگوی مسکن، یک سوم فضای مسکونی به نگهداری دام و علوفه اختصاص داشت در حالی که در محل جدید فضای لازم برای این منظور وجود ندارد به همین دلیل گاهی مردم دو مکانه شده‌اند و از مکان اولیه برای نگهداری دام استفاده می‌کنند که منجر به افزایش هزینه تولید شده است.

جدول شماره ۴: ناهماهنگی اجزای مسکن با نیازهای اقتصاد روستایی در روستاهای بازسازی شده

نمونه‌ها	شماره ۱	شماره ۲	شماره ۳	شماره ۴
درصد عدم هماهنگی اجزای مسکن با نیاز اقتصاد روستایی	۳۸	۲۳/۹	۴۲/۵	۱۱/۱

دوم: فروش زمین و دام جهت تأمین هزینه ساخت و تکمیل مسکن، گرچه دولت به صورت وامهای بلاعوض، تسهیلاتی در اختیار مردم گذاشته است، اما مرمت و اصلاح ساخت‌وسازها به

هزینه‌هایی نیاز داشته که روستایی با توجه به میزان درآمد خود از تأمین آن عاجز بوده‌است.

۲- ارائه خدمات اساسی و تأمین رفاه اهالی

در کلیه مجتمعه‌ها، اهالی از ارائه خدمات بهداشتی، آموزشی، تأمین آب، برق و برخورداری از تلفن رضایت دارند. گسترش تحصیل و سواد به دلیل دستیابی به فضای آموزشی آشکارا مشهود است. تأسیس و استقرار واحدهای درمانی و بهداشتی وضعیت مطلوبی را به وجود آورده و ساکنان مجتمعه‌ها، آب لوله‌کشی و سیستم برق‌رسانی در اختیار دارند که می‌تواند به بهبود کیفیت زندگی آنان منجر شود. جدول شماره ۵ میزان برخورداری ساکنان مجتمعه‌ها را از خدمات مختلف در مقایسه با گذشته نشان می‌دهد.

جدول شماره ۵: میزان برخورداری ساکنان مجتمعه‌ها از خدمات در مقایسه با قبل از بازسازی به درصد

نوع خدمات	فضای آموزشی	بهداشت و درمان	برق	آب لوله‌کشی	تلفن
نمونه شماره ۱: قبل از بازسازی	۴۵	۴۶	۱۵	۲۵	۵
نمونه شماره ۱: بعد از بازسازی	۸۰	۷۷	۸۳	۱۰۰	۱۰۰
نمونه شماره ۲: قبل از بازسازی	۶۷/۳	۱۵/۵	۲۳/۹	۸۴/۸	۴/۳
نمونه شماره ۲: بعد از بازسازی	۱۰۰	۴۷/۸	۸۷	۱۰۰	۶۰/۹

منبع: بررسی میدانی و کتابخانه‌ای نمونه‌ها.

در همین حال از نظر خدمات و تأمین رفاه، موارد منفی نیز مشاهده می‌شود از جمله:

- کاهش درآمد و مصرف‌گرایی: به دلیل کاهش فعالیت‌های مولد و آشکار شدن بیکاری پنهان روستایی بخصوص در مورد بانوان، قدرت خرید روستاییان کاهش پیدا کرده در صورتی که مصرف خانوار افزایش یافته است (بطور مثال مردم برای تأمین هزینه‌های ساخت مسکن به سیستم بانکی مدیون شده‌اند). در روستاهای قدیمی مردم از آب رودخانه و چاه با استفاده از سطل و نیروی انسانی خانواده آب تهیه می‌کردند. اکنون وابسته به شیر آب لوله‌کشی شده‌اند که اغلب با قطع آب روبرویند. آب مصرفی باید از طریق پمپ تأمین گردد که با مشکل کمبود وسایل یدکی و مشکلات اجتماعی روبروست. از نظر تأمین سوخت، در گذشته خانوار از هیزم و سوخت‌های سنتی استفاده می‌کرد، اکنون به سوخت‌های دیگر نظیر نفت و گاز وابسته شده‌اند که تأمین آن مستلزم هزینه زیادی است و با درآمد خانوار هماهنگی ندارد.

- تراکم واحدهای مسکونی در مجتمعه‌ها که ساکنان آن دارای تفاوت‌های قومی و فرهنگی هستند، همراه با بیکاری اطفال منجر به درگیری بچه‌ها و در نهایت بروز اختلافات محلی می‌شود زیرا زمینه‌های

گذران اوقات فراغت در مجتمعه‌ها وجود ندارد در حالی که در روستاهای اولیه اغلب بچه‌ها در مزارع پراکنده به کار مشغول می‌شدند و به نوعی سرگرم بودند، این مسأله‌ای است که در کلیه نمونه‌ها به آن اشاره شده است. بطور مثال در مجتمع نمونه اول ۱۶ درصد مردم، در نمونه شماره سه ۳۵ درصد مردم و در مجتمع نمونه چهار ۳۸/۹ درصد مردم به آن اشاره کرده‌اند و در این مورد از رواج برخی مفاسد اجتماعی نظیر دزدی، اعتیاد و انحرافات اخلاقی در بین جوانان نیز شکایت می‌شود.

- کاهش سطح زیربنای واحدهای مسکونی به تبعیت از رعایت الگوی مسکن در مجتمعه‌ها نیز زمینه دیگری برای ابراز نارضایتی اهالی است. بعد از بازسازی دو نوع تغییر در الگوی مسکن محسوس است. اول این که متوسط سطح زیربنای واحدهای مسکونی ۱۲۰ مترمربع بوده است که بعد از بازسازی به ۶۰ متر مربع تقلیل پیدا کرده است؛ این میزان در مجتمع نمونه سه (فارس) از ۱۷۳ مترمربع به ۷۹/۵ مترمربع کاهش پیدا کرده است (جدول شماره ۶).

جدول شماره ۶: کاهش سطح زیربنای واحدهای مسکونی بعد از بازسازی به مترمربع

۱۷۳	۱۲۰	متوسط سطح زیربنای واحدهای مسکونی قبل از بازسازی
۷۹/۵	۶۰	متوسط سطح زیربنای واحدهای مسکونی بعد از بازسازی

منبع: بررسی میدانی و کتابخانه‌ای نمونه‌ها.

دیگر آن که اجزا و کاربریهای مسکن تغییر پیدا کرده است. در نمونه شهرک ایثار فارس، قبل از تجمیع متوسط تعداد اتاق خانوارهای نمونه ۴/۱ اتاق بوده است که بعد از بازسازی بطور متوسط به ۲/۲ اتاق کاهش یافته است. در نمونه شماره اول (سیستان و بلوچستان) متوسط تعداد اتاق از ۳/۵ اتاق به ۲ اتاق کاهش یافته است در حالی تعداد نفرات متوسط در هر اتاق هفت نفر است. ساخت دو اتاق به سبک شهری در مجتمعه‌ها، به روستایی امکان استفاده مطلوب از انرژی طبیعی را نمی‌دهد. در حالی که وی در روستای قدیمی متناسب با اقلیم، از ضوابط مختلف خانه استفاده می‌کرد^۵. در این نمونه ۷۵ درصد مردم از این بابت در مسکن بهسازی شده، در تنگنا قرار دارند. کورکردن فضای پنجره اتاقها که به دلیل فقدان امکانات مالی برای تأمین پنجره و شیشه صورت گرفته، روستایی را مجبور به سکونت در اتاق بی‌نور

۵- کریستیان برمبرژه، مسکن و معماری در جامعه روستایی ایران، ترجمه علاءالدین گوشه‌گیر، مطالعات و تحقیقات

ساخته است. استقرار حدود هفت نفر در دو اتاق به سبک و شیوه شهری و بدون چشم‌انداز طبیعی فضای ملال‌آوری را برای روستایی تداعی می‌نماید.

تغییر کاربریها و ضوابط مسکن در زمینه حذف انبار و آغل دامها، مشکل‌آفرین است. طرحها اغلب ساخت دو اتاق برای هر خانواده را پیش‌بینی کرده و بر ساخت آن نظارت داشته‌اند و ساخت سایر ضوابط خانه‌ها به روستاییان واگذار گردیده که چون اغلب روستاییان از نظر اقتصادی قادر به ساخت واحدهای خانه به نحو مطلوبی نیستند، با توجه به محدودیت مساحت واحدهای مسکونی درگیر مشکلاتی شده‌اند.

به دلیل نارساییها و کمبودهای فوق تمایل بازگشت به روستاهای اولیه و مهاجرت در بین روستاییان مشهود است، بطوری که در نمونه شماره یک، ۱۳ درصد مردم میل بازگشت به روستاهای اولیه نشان داده‌اند. این درصد در نمونه‌های شماره سه و چهار به ترتیب ۱۵ درصد و ۲۲/۷ درصد بوده است (جدول شماره ۷).

جدول شماره ۷: درصد تمایل مردم به بازگشت به روستاهای اولیه

نمونه‌ها	نمونه ۱	نمونه ۳	نمونه ۴
درصد تمایل به بازگشت	۱۳	۱۵	۲۲/۷

منبع: بررسی میدانی و اسنادی نمونه‌ها.

با این که سکونت در این مجتمعها سابقه چندانی ندارد، بررسیها نشان می‌دهد که در همین مدت بین پنج تا هفده درصد آنان به مراکز شهری مهاجرت کرده‌اند که ۶۸ درصد مهاجرتها به دلیل بیکاری و دستیابی به شغل مناسب صورت گرفته است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

از بررسی نمونه‌ها چنین استنتاج می‌گردد که بازسازی و ادغام روستاهای نمونه در مناطق مختلف کشور، منجر به بهبود کیفیت خدمات‌رسانی (خدمات بهداشتی، آموزشی، درمانی تأمین برق، مخابرات و آب بهداشتی) شده است. در مقابل نقش فعالیتهای مولد (کشاورزی و دامداری) در تأمین معیشت خانوار تنزل نموده و بعضی مشکلات اجتماعی رواج پیدا کرده است؛ مهاجرتهای زودرس و رکودی روستایی نیز تحت کنترل درنیامده و میل بازگشت به روستاهای اولیه در بین خانواده‌ها مشهود است. در تبیین پدیده فوق باید گفت که به نظر می‌رسد حداقل در اجرای طرحهای بازسازی و بهسازی

مورد مطالعه، هدف مهم و اولیة صرفه‌جویی اقتصادی، بینش تحلیلی راهنمای برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران بوده‌است. اما سیستم، بطور مجزا و بدون ارتباط ساختاری با اجزای پیرامونش در نظر گرفته شده‌است، در حالی که در دیدگاه سیستمی^۶ سکونتگاههای روستایی مجموعه‌ای از فضاهای زیستی می‌باشند. این فضاها دارای روابط متقابل با یکدیگر هستند که با توجه به آن در جوار یکدیگر استقرار یافته و احداث شده‌اند. بی‌توجهی به کل سیستم و مجزائی اجزای آن و عدم درک قانونمندیهای مربوط، هر نوع کوششی را با ناکامی مواجه می‌سازد.

طبق این دیدگاه در طراحی سکونتگاههای روستایی رعایت نکاتی الزامی است. از جمله:

- استقرار سکونتگاههای روستایی حاصل تصادف نبوده و قانونمندیهای خاصی دارد. در ایران پراکندگی و استقرار روستاها تابع شرایط طبیعی و وجود منابع آب و خاک و... است. حدود شصت هزار روستا و آبادی در رابطه با شرایط طبیعی استقرار یافته است؛ عوامل و نیروهای گوناگونی اعم از محیطی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی در چهارچوبی نظام‌دار در تبیین محل استقرار و سرشت و وسعت سکونتگاهها تأثیر گذارند. گروههای انسانی به نوعی آرایش مکانی - فضایی خود انگیزه و طبیعی دست می‌یازند که اغلب، حول محور منابع طبیعی و بویژه آب و خاک متمرکز می‌گردد. پیش از دست یازیدن به هرگونه اقدامی باید و لازم است به جستجوی علل وجودی آبادیها (گرچه خرد و پراکنده) و نظم پنهان در پس ظاهر بی‌نظم نواحی و حوزه‌ها باشیم. به عبارت دیگر بکشیم میان پراکنش ظاهراً خودبه‌خودی و نامنظم و تعداد ظاهراً اتفاقی و بی‌معنا و وسعت ظاهراً بی‌دلیل آبادیها و مکانها انتظام برقرار سازیم^۷. به نظر می‌رسد طرحهای مورد مطالعه به این مهم بی‌اعتنا بوده‌اند و در نتیجه سکونتگاههای ایجاد شده جاذب نمی‌باشند. گاهی واحدهای مسکونی حتی بدون توجه به مسیر جریان بادهای کاملاً شناخته‌شده (صدویست روزه سیستان) احداث شده‌اند که منجر به تخریب مساکن و ایراد خسارت گردیده‌است.

- هر سکونتگاه عملکردی اقتصادی دارد: در ایران حدود ۳/۶۴ درصد از مجموع روستاهای کشور را روستاهای کمتر از ۵۰ خانوار تشکیل می‌دهد. روستاهای کمتر از ۲۰ خانوار، ۱/۴۲ درصد از کل سکونتگاههای روستایی کشور را تشکیل می‌دهد^۸. حدود شصت هزار روستای ایران بر بخش کشاورزی

۶- حسین شکویی، اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، جلد اول، انتشارات گیناشناسی، سال ۱۳۷۵، ص ۵۱-۵۰.

۷- عباس سعیدی، ضرورت آرایش مکانی - فضایی سکونتگاههای روستایی در راستای ساماندهی روستاهای پراکنده،

۸- همان منبع.

مجموعه مقالات سمینار روستاهای پراکنده، ص ۴۱۵ - ۴۰۶.

تکیه دارد. حدود سه میلیون واحد بهره‌برداری کوچک با مالکیت بهره‌بردار در کشور وجود دارد، روند در حال خرد شدن واحدهای بهره‌برداری در حال افزایش است. انتقال به شهر همراه با مهاجرت شغلی نیست، اگر هم باشد، با انتقال مالکیت همراه نیست. در ایران ساختار واحدهای بهره‌برداری و تولید کشاورزی، در بسیاری موارد به گونه‌ای نیست که از تکنولوژی استفاده شود. روستایی دانش فنی لازم را ندارد در نتیجه با توجه به شرایط اجتماعی و فرهنگی موجود امکان دور شدن از محل کار وجود ندارد^۹. به همین دلیل بازسازی و ادغام روستاها که موجب افزایش فاصله بین واحدهای مسکونی و محل مزارع شده (جدول شماره ۳)، به افت تولید و فعالیتهای مولد منجر می‌گردد (جدول شماره ۱ و ۲).

الزامات اقتصادی زندگی روستایی و نوع معیشت آن ضرورت در نظر گرفتن فضاهای خاصی را در واحدهای مسکونی مطرح می‌کند. اقتصاد معیشتی روستا که از خصایص بارز آن تنوع در تولیدات و فعالیتهای مربوط به آن است، موجب تنوع در فضای داخلی واحدهای مسکونی نیز شده است و فضاهای داخلی واحدهای مسکونی در مناطق روستایی به تبعیت از نیازهای اقتصادی و اجتماعی تقسیم می‌گردد؛ تأثیر فعالیتهای اقتصادی بر الگوی مسکن روستایی را می‌توان در زمینه‌هایی نظیر احداث آغل، انبار محصولات کشاورزی، اتاق ویژه محصول و اختصاص فضایی برای تولیدات و صنایع خانگی ملاحظه کرد. اهمیت این فضاها در مساکن روستایی به مراتب بیشتر از اهمیت سر پناهی مسکن می‌باشد اما در سکونتگاههای مورد مطالعه به این مهم توجه لازم نشده است. اجزای مساکن با نیازهای اقتصاد روستایی هماهنگی نداشته است (جدول شماره ۴). از این رو روستایی جهت اصلاح مسکن متحمل هزینه‌هایی شده‌است که برای تأمین آن گاهی دام و زمانی زمین زراعی خود را در معرض فروش گذاشته است.

- دگرگونیهای اقتصادی، اجتماعی باید هماهنگ با تحولات فرهنگی صورت گیرد. این امر معمولاً روندی درونی، خودجوش و بطئی است. مجتمعهای مورد مطالعه از طریق سزایینی و با شیوه‌های شهری ایجاد شده‌اند و جمعیتی که در آن جای داده شده‌اند، تحولات اقتصادی و اجتماعی لازم را پشت سر نگذاشته و نمی‌تواند منشأ ایجاد مشاغل صنعتی و خدماتی سازنده باشند تا جایگزین فعالیتهای کشاورزی در مجتمعهای گردد. در نتیجه ایجاد مشاغل صنعتی و خدمات آموزشی، بهداشتی، رواج استفاده از برق و سوخته‌های فسیلی هزینه‌های مصرفی را افزایش داده، بدون این که ترمیمی در درآمد آنان صورت گرفته باشد که در نتیجه آن روستایی به سیستم بانکی مقروض و به کمکهای دولتی محتاجتر شده‌است.

۹- مهدی طالب، مفهوم و مدل‌های ساماندهی روستاهای پراکنده، مجموعه مقالات سمینار روستاهای پراکنده،

پیشی گرفتن مصرف از تولید، بخصوص در شرایطی که سکونتگاهها از ایفای بعضی نقشهای خود دچار نقصان باشند، می تواند مولد نابسامانیهای اجتماعی باشد.

- ارزش و اعتبار خانه از نقشهای گوناگونی^{۱۰} منشأ می گیرد. مسکن باید به نیازهای اساسی جسمی و نیازهای اساسی روانی خانوار پاسخ دهد. خانوار باید متناسب با تعداد افرادش وسعت کافی در اختیار داشته باشد. اگر بین دو رختخواب یا دو تختخواب کمتر از یک متر فاصله باشد، امکان انتشار بیماریهای واگیر وجود دارد. تبادل هوا برای اتاق لازم است وگرنه می تواند موجب آلودگی هوای اتاق شود. تابش نور خورشید در فصل زمستان برای اتاق لازم است^{۱۱} در حالی که در واحدهای مورد مطالعه تبعیت از الگوی مسکن، وسعت واحدهای مسکونی را نسبت به گذشته کوچکتر ساخته است. ساخت دو اتاق به روستایی امکان استفاده مطلوب از انرژی طبیعی را نمی دهد.

مطالعات نشان می دهد که اتاقهای پرتراکم، عقب ماندگی تحصیلی کودکان را سبب می شود و آنها را برای پذیرش انواع کج رویها آماده می سازد^{۱۲}. کیفیت نامناسب مسکن، مقاومت جسمی و روانی فرد را در مقابله با مشکلات کاهش می دهد^{۱۳} در صورتی که واحدهای کوچک شده در روستاها با اسکان بطور متوسط هفت نفر در دو اتاق، حداقل ۷۵ درصد خانوارها را با مشکل مواجه ساخته است.

یکی دیگر از این نیازها، پیوند عاطفی بین اعضای خانواده است که بخصوص دو گروه جوانان و سالخوردگان سخت به آن محتاجند، اگر برنامه ریزیها، خانواده گسترده را بطور سزاینی به خانواده های هسته ای تبدیل کنند (نمونه رودبار)، خانواده هسته ای نمی تواند این نیازها را برآورده سازد. در غرب، فضاهای عمومی (قهوه خانه، رستوران، کلوپ، خانه سالمندان) در حقیقت کامل کننده فضاهای کوچک واحدهای مسکونی محسوب می شوند. این الگو در ایران آن هم در محیط روستایی، قابل استفاده نیست و پیامد آن کم رنگ شدن اثر محیط خانواده در روح و جسم افراد است که به فروپاشی خانواده در جامعه

10- Jans M. Rubenstein, Roberts. Bacone, *the cultural landscape*, prentic, hall of India, private, limit, New Delhi, 1990, p. 339-350.

۱۱- اهلر و استیل، بهسازی شهر و روستا، ترجمه ناصر رازقی، جلد ۲، جهاد دانشگاهی تهران، ۱۳۵۹، ص ۱۸۶-۱۸۰.

۱۲- حسین شکویی، محیط زیست شهری، دانشگاه تبریز، سال ۱۳۵۸، ص ۱۲۴-۱۲۲.

۱۳- محمود هدایت نژاد، بهداشت روانی، فرهنگ آپارتمان نشینی، مجموعه مقالات دومین سمینار توسعه مسکن در

ایران، جلد دوم، وزارت مسکن و شهرسازی، سال ۱۳۷۴، ص ۶۲۴-۶۲۱.

منجر خواهد شد^{۱۴}.

نیازهای تفریحی و ایجاد تفریحات سالم که در سکونتگاههای اولیه بطور سنتی تأمین می‌گردد، باید در سکونتگاههای بازسازی شده مورد توجه قرار گیرد و بتوان از آن بطور آموزنده و در عین حال سرگرم‌کننده، استفاده نمود. این موضوع در سکونتگاههای مورد مطالعه رعایت نشده و منجر به پیدایش درگیریهای اطفال و گاهی خانواده‌ها می‌گردد.

نتیجه‌گیری

در برنامه‌ریزی توسعه همه‌جانبه روستایی لازم است بطور همزمان به جنبه‌های اصلی توسعه یعنی جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، فضایی و ساماندهی توجه کافی مبذول شود و مشارکت فعال افراد بومی هم در تصمیم‌گیری و هم در اجرا تأمین گردد^{۱۵}. اما در طرحهای مورد مطالعه، نظام برنامه‌ریزی از بالا، بدون مشارکت مردمی در تصمیم‌گیری جهت بهسازی و بازسازی روستاها و برنامه‌ریزی بخشی با هدف اولیه صرفه‌جویی اقتصادی، موجب جزئی‌نگری در طرحهای بازسازی شده است و به نقش سرپناهی مسکن به علاوه ارائه بعضی خدمات به عنوان هدف اصلی نگریسته می‌شود. به نقش تولیدی سکونتگاه و جایگاه مسکن به عنوان تأمین‌کننده نیازهای اساسی جسمی، اجتماعی و روانی بهای لازم داده نشده است. در نتیجه فعالیتهای تولیدی به دلیل مکان‌گزینی نامناسب و ضعف عملکرد اقتصادی سکونتگاه دچار اختلال شده و وحدت اجتماعی کار و تولید از هم گسسته است. وابستگی روستایی به امر خدمات‌رسانی دولتی افزایش یافته و به استقلال آنها در تأمین نیازمندیها ضربه وارد آمده است. ضعف عملکرد اقتصادی، اجتماعی، روانی و بهداشتی سکونتگاهها مشکل‌ساز است. در صورتی که این بی‌توجهی استمرار یابد، می‌تواند منشأ نابسامانیهای جبران‌ناپذیر گردد.

پیشنهادات

- ۱- مشارکت مردم در تصمیم‌گیری و اجرای طرحهای بازسازی باید تضمین گردد.
- ۲- در ارائه طرحهای تحقیقاتی مربوط به ساماندهی روستایی، باید به گونه‌ای عمل شود که به طریق اصولی از نقطه نظرات کلیه نیروهای با صلاحیت استفاده شود.

۱۴- اصغر ساعد سمعی، رابطه هزینه مسکن با بازدهی اقتصادی، مجموعه مقالات دومین سمینار سیاستهای توسعه

مسکن در ایران، جلد اول، ص ۵۷۹-۵۶۹.

۱۵- آر- ویتز، درسهایی برای آینده، ترجمه علی اکبر، روستا و توسعه، جهاد سازندگی، شماره اول، سال ۱۳۶۶.

۳- نظام برنامه‌ریزی بخشی و جزئی‌نگری باید به نفع برنامه‌ریزی سیستمی اصلاح شود و متولی قابل قبولی برای روستاها مشخص گردد. اگر جابه‌جایی سکونتگاه‌ها تنها راه‌حل، تشخیص داده شد، در آن صورت انتخاب مکان روستاهای جدید با در نظر گرفتن نقش و عملکرد اقتصادی و تولیدی آنها صورت گیرد. به نقشهای اجتماعی-روانی سکونتگاه‌ها توجه کافی مبذول گردد. بی‌توجهی به رابطه سنتی انسان و محیط و مسأله اشتغال جمعیت و ممر درآمد آنان می‌تواند مولد ناهنجاریهای اجتماعی و اقتصادی باشد.

۴- هرگونه تجهیز خدماتی، تسهیلاتی سکونتگاه‌ها باید بر مبنای دگرگونی ساختاری-کارکردی انجام پذیرد.

بطورکلی آرایش عملکردهای مختلف سکونتگاه‌ها به حس زیبایی‌شناختی مربوط می‌گردد. مثلاً آیا اگر جمله «بنی آدم اعضای یکدیگرند» به صورت دیگری بیان شود، این زیبایی را خواهد داشت که در سر در سازمان ملل نقش بنده؟ بی‌توجهی به واقعیتهای اجتماعی و اقتصادی و نیز نکات ظریف و دقیق فرهنگی در بهترین حالت می‌تواند منجر به برپایی سیلوهای انسانی گردد.

منابع و مأخذ

- ۱- اهلر و استیل؛ بهسازی شهر و روستا، ترجمه ناصر رازقی، جلد دوم، جهاد دانشگاهی تهران، سال ۱۳۵۹.
- ۲- ایزدی خرامه، حسن؛ بررسی پیامدهای تجمیع روستاهای تخریب شده بر اثر بلایای طبیعی در استان فارس، مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران، بهار ۱۳۷۶.
- ۳- بدری، سیدعلی؛ رفیعیان، مجتبی، ادغام روستاها و بازسازی مناطق روستایی آسیب دیده از زلزله، یک بررسی تحلیلی، مجموعه مقالات هشتمین گنگره جغرافیدانان ایران، جلد دوم، دانشگاه اصفهان، سال ۱۳۷۳.
- ۴- جباری ارفعی، شاهرخ، نخستین تجربه ساماندهی جنگل‌نشینان در شرق مازندران، مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران، بهار ۱۳۷۶.
- ۵- رحمتی، محمد مهدی، تحول الگوی مسکن روستایی و پی‌آمدهای اجتماعی و اقتصادی آن، مجموعه مقالات دومین سمینار سیاستهای توسعه مسکن در ایران، وزارت مسکن و شهرسازی، جلد اول، سال ۱۳۷۴.
- ۶- ساعد سمعی، اصغر، رابطه هزینه مسکن با بازدهی اقتصادی، مجموعه مقالات دومین سمینار سیاستهای توسعه مسکن در ایران، وزارت مسکن و شهرسازی، جلد اول، سال ۱۳۷۴.
- ۷- سعیدی، عباس، ضرورت آرایش مکانی-فضایی سکونتگاههای روستایی در راستای ساماندهی روستاهای پراکنده، مجموعه

- مقالات سمینار روستاهای پراکنده، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران، بهار ۱۳۷۶.
- ۸- شکویی، حسین، اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، جلد اول، انتشارات گیتاشناسی، سال ۱۳۷۵.
- ۹- شکویی، حسین، محیط زیست شهری، دانشگاه تبریز، سال ۱۳۵۸.
- ۱۰- طالب، مهدی، مفهوم و متدولوژی ساماندهی روستاهای پراکنده، مجموعه مقالات سمینار روستاهای پراکنده، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران، بهار ۱۳۷۶.
- ۱۱- کریستیان برمبرزه، مسکن و معماری در جامعه روستایی ایران، ترجمه علاءالدین گوشه‌گیر، مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، سال ۱۳۷۰.
- و نیز، رحمتی، مهدی، ادغام روستاها و دگرگونی اجتماعی و اقتصادی ناشی از آن، مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران، بهار ۱۳۷۶.
- ۱۲- ویتزآر، درمهای برای آینده، ترجمه علی اکبر، روستا و توسعه، جهاد سازندگی، شماره اول، سال ۱۳۶۶.
- ۱۳- هدایت‌نژاد، محمود، بهداشت روانی، فرهنگ آمارتمان‌نشین، مجموعه مقالات دومین سمینار توسعه مسکن در ایران، جلد دوم، وزارت مسکن و شهرسازی، سال ۱۳۷۴.

14- Jans M. Rubenstein, Roberts. Bacone, *the cultural landscape*, prentic,hall of India, private, limit, New Delhi, 1990.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی